

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ТЕРИТОРІЇ
РАЙХКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконав: студент 4 курсу 13-431 групи

Спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)

Освітньо-професійної програми

«014 Середня освіта (Історія)»

Ткачук Сергій Вікторович

Керівник к.і.н., доцент Павленко В. Я.

Рецензент к.і.н., доцент Макієнко О. А.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база кваліфікаційної роботи (проєкту)	7
1.1. Історіографія проблеми дослідження	7
1.2. Джерельна база роботи.....	10
РОЗДІЛ 2. Становлення Райхскомісаріату «України»: адміністративно-правовий чинник існування німецького режиму в період 1941 – 1944 років	13
2.1. Створення Райхскомісаріату «Україна»: система адміністративно-територіального управління та її еволюція.....	13
2.2. Правове підґрунтя існування Райхскомісаріату «Україна» та його вплив на життя українців	17
РОЗДІЛ 3. Діяльність Райхскомісаріату «Україна» у фінансово-економічному та політичному напрямку в роки Другої світової війни	20
3.1. Економічне та фінансове становище українських земель під владою Райхскомісаріату «Україна»	20
3.2. Особливості реалізації політичної влади щодо окупованих українських земель в роки Другої світової війни: пропагандистські методи і форми впливу на українців	25
РОЗДІЛ 4. Становище освіти та релігійно-громадського життя українців на території Райхскомісаріату	30

4.1. Особливості існування освіти в на території Райхскомісаріату «Україна»	30
4.2. Релігійно-громадське життя українців на території окупованою німецькою владою в роки Другої світової війни	35
ВИСНОВКИ	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42
ДОДАТКИ	
Додаток А Таблиця № 1 «Зразок нового навчального плану, що діяв в школі в період німецької окупації»	47
Додаток Б Таблиця № 2 «Зразки пропагандистких листівок німецької влади присвячені остарбайтерам»	48
Додаток В Скан-копія із газети «Голос Дніпра»	49
Додаток Г Скан-копія із газети «Новий шлях»	50
Додаток Д Агітаційна листівка «Бей жида – политрука, рожа просит кирпича!»	51
Додаток Е Адміністративний поділ Райхкомісаріату «Україна».....	52

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена тим, що на сучасному етапі державного розвитку, події Другої світової війни є досить близькими для нас сьогодні, коли наша держава переживає важкі часи, що пов'язані з військовою агресією з боку російської влади. Зрозуміло, що на перший погляд це різні вектори розвитку подій, але з іншого боку ми повинні розуміти, що методи ведення війни не змінилися. Як раніше, так і зараз ми можемо спостерігати прояви політичної та економічної агресії, військові вторгнення, вплив на культурний розвиток нації, що обумовлений складним геополітичним положенням держави. Найголовніший та найефективніший метод боротьби – це агітаційно-пропагандистський та психологічний, що використовувався та використовується і сьогодні. Зрозуміло, що обрана тема допоможе переосмислити набуті раніше знання, тим самим розширить світогляд сучасного українського суспільства стосовно нацистського окупаційного режиму в роки Другої світової війни. Саме тому за основу цього дослідження було обрано такий аспект минулого.

Стан розробки історіографічного дослідження можна охарактеризувати насамперед наявністю широкої кількості праць, що свідчить про інтерес дослідників до обраної теми, що помітно активізувалася в період незалежності. Разом з цим наукова розробка поставлених автором проблем далека до її вирішення, є багато суперечливих питань, які до сих пір не вирішені. Крім цього є «білі» плями в історії цього періоду, що залишаються відкритими.

Таким чином, актуальність теми визначається її науковою та суспільною значимістю.

Метою дослідження є комплексний аналіз особливостей становища українських земель під владою нацистського режиму.

Для досягнення цієї мети в дипломній роботі поставлено такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан історіографічного опрацювання теми та охарактеризувати її джерельну базу;
2. Показати основні тенденції становлення Райхкомісаріату «Україна» на території українських земель через адміністративно-правовий чинник;
3. Дослідити вектори політичної влади нацистського окупаційного режиму на території українських земель в роки Другої світової війни;
4. Виявити характерні риси економічного розвитку українських земель під владою Райхкомісаріату «Україна»;
5. Охарактеризувати особливості становлення освіти та релігійно-громадського життя українців на території Райхкомісаріату.

Об'єктом дослідження виступає нацистський окупаційний режим в роки Другої світової війни.

Предметом дослідження є нацистський окупаційний режим на території Райхкомісаріату «Україна» в роки Другої світової війни.

Дослідження здійснювалося на **принципах** об'єктивного та всебічного вивчення поставлених перед нами завдань, історизму та цілісності, що дасть змогу повноцінно дослідити проблеми дослідження.

Методи, що використовувалися у нашому дослідженні є досить різноманітними. Серед них ми використали як загальнонаукові методи (аналіз та синтез предмету, дедуктивний та індуктивний) та власне історичні. Крім цього нами був задіяний структурний метод, який полягав у вивченні проблеми з виокремленням її відповідних елементів і їх характеристика, що відповідає плану дипломного проєкту. Статистичний метод дозволив проаналізувати залучені до роботи статистичні дані, що надав висновкам більшої об'єктивності, а

порівняльний – співставити особливості досліджуваних процесів на різних етапах їх поступу.

Практичне значення одержаних результатів роботи полягає в тому, що отримані матеріали можна використати для подальшої розробки даної проблеми під час написання повідомлень і рефератів, підготовці до уроків історії, виховних тематичних заходів.

Хронологічні рамки охоплюють першу половину ХХ ст., а саме 1941 – 1944 рр., що охоплюють граничні межі існування адміністративно-територіальної одиниці німецького управління, що існувала на українських землях.

Територіальні рамки дослідження охоплюють межі Райхскомісаріату «Україна», до якої входили території українських земель (вінницької, рівненської, житомирської, луцької, кам'янець-подільської, миколаївської, київської, полтавської, дніпропетровської, кіровоградської, запорізької областей УРСР) та білоруських (поліської, брестської та пінської областей БРСР).

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

Історіографія та джерельна база кваліфікаційної роботи (проєкту)

1.1. Історіографія проблеми дослідження

Вивчення нацистського окупаційного режиму у контексті нашої проблематики почалося ще у воєнний час і триває до сих пір. Можна констатувати, що дана тема була і є актуальною в суспільстві, має свій багатофакторний тип, що зосереджує в собі предмет з полідисциплінарним характером. Він включає різні напрямки досліджень, як історія повсякденності, воєнна історія, соціальна та гендерна історія та ін. Це пояснює ту обставину, що історія дослідження даної тематики має великий обсяг цінних робіт, які дають можливість опиратись на них новим дослідникам, а також переосмислити події через сучасну призму дослідження.

Для аналізу стану розробки даної проблеми, можна використати декілька класифікацій використаних джерел за такими критеріями: за часом (радянський та сучасний періоди, що відповідає основним етапам розвитку історичного знання); за інформаційною цінністю (праці загального характеру; вузькоспеціалізовані праці, що стосуються певної конкретної проблеми). Для виконання поставлених у роботі завдань більш функціональним, на нашу думку є другий варіант класифікації. Він надає повніше уявлення про те, як розвивалась наука, в яких напрямках, що було досліджено і що ні. Разом із цим, ми фрагментарно розглянемо також і перший варіант класифікації, який дозволить отримати уявлення про загальний розвиток історичної думки.

Згідно з обраною класифікацією, зазначимо, що до першої групи праць, які мають загальний характер ми можемо віднести роботи, що присвячені таким темам:

- Україна в роки Другої світової війни (показовою в цьому плані є монографія Володимира Косика [37] «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» (1993 рік), яка містить багато важливої інформації, яка ґрунтується на аналізі залучених архівів Третього Рейху. Тут ми можемо спостерігати динаміку розвитку відносин і справжній характер відносин українців та німців в роки Другої світової війни. Крім цього автор приділив увагу національно-визвольним змаганням; монографія Карела Беркгофа, який описав повсякденне життя українців в 1941-1944 роках з точки зору економічної, соціальної та повсякденної історії на території новоствореного Райхкомісаріату «Україна», відтворив історію так званих «корінних жителів». На основі вивчення спеціальної літератури, архівних матеріалів і мемуарів аналізуються різні сторони життя);

- роботи присвячені економічному розвитку країни під владою нацистського окупаційного режиму (нами було залучено роботи таких авторів – Світлани Власенко [5], Наталії Глушенок [8], які досліджували питання трудових ресурсів села в період окупаційного режиму).

- праці, які присвячені повсякденності (Олексія Гончаренко [9], Марини Шевченко [39], Віталія Гедзя [39], Валентини Шайкан [38], Тараса Нагайко [24]). При дослідженні автори намагався розглядати її в контексті інших наук з теоретико-методологічної, соціологічної, правової та економічної точки зору;

- роботи, що присвячені історії окремим територіям нашої держави в 1939-1945 років (монографія Юрія Олійника, в якій автор дослідив особливості розвитку генерального округу «Волинь-Поділля» в 1941-1944 роках).

До другої групи ми віднесли праці, які мають вузькоспеціалізований характер. До таких можна віднести наступні:

- адміністративно-правового характеру (це роботи Олександра Лисенка [16, 17], який досліджував адміністративно-територіальні зміни України під владою німецький окупантів; Катерини Двірної [10], яка в своїй роботі проаналізувала архівні матеріали і джерела, що стосуються питання організаційно-правового забезпечення окупаційного режиму Рахскомісаріату «Україна», описала методи та основні напрямки роботи цивільної адміністрації);

- розвиток освіти (це робота Анни Нагірняк [25], яка зосередила своє дослідження на шкільній політиці в 1941-1944 роках на українських землях);

- аналіз розвитку преси в період німецької окупації. Це праці таких авторів: Костянтина Курилишина (діяльність української преси періоду німецької окупації), Олексія Гончаренка [9] (аналіз пропаганди на українських землях на прикладі «юдео-більшовизму»);

- розглядається особливості розвитку українського села в 1941-1945 роках через призму економічного та соціального фактору (це монографія Олександра Перехрестя [30], який дослідив особливості функціонування українського села до окупації та після, тим самим отримане порівняння надало нашому дослідженню цінних результатів, описано шляхи розвитку взаємин між містом та селом).

Якщо брати до уваги, іншу класифікацію, за часом виходу в світ історичних праць, то можемо зазначити загальні риси, кожного з цих періодів (умовно поділяємо на «радянський» та «незалежний», що відповідає фазам розвитку державності нашої країни). На першому етапі вивчення проблеми, який охоплює 1945 – 1991, роботи з теми мали переважно описовий характер, оскільки їм бракувало критичного осмислення ситуації та відповідали простим і «не шкідливим» темам, що давали змогу «правильно розуміти історію», а саме: героїзму, німецькій окупації, історія окремих республік з економічно-соціальної точки зору, прославлення радянської системи і вкладу в історію.

У цілому роботи першого етапу, незважаючи на фрагментарність сюжетів і публіцистичність, багаті фактичним матеріалом і мають безсумнівно важливе значення у вивченні даної проблеми, дають нам змогу прослідкувати розвиток історичної думки в цілому.

Починаючи з 90-і років, змінюються орієнтири у розвитку науки, з'являється так звана «культурна» парадигма, яка починає диктувати нові ширші теми дослідження, яких раніше не було. Цей період триває до сих пір. Ми можемо спостерігати наявність плюралізму поглядів, оновлена методологія науки та поява нових джерел, що збагачують цінними фактами з одного боку, а з іншого мотивують появу нових проблемних питань, які потребують нового або «оновленого» дослідження.

Таким чином, результат аналізу історіографії даної проблеми дає нам підстави для висновку про наявність базисного знання з нашої теми, яке було створено науковцями попередніх часів. Воно може стати основою для її подальшого вивчення та поглиблення, що й спробуємо зробити у нашому дослідженні.

1.2. Джерельна база роботи

Під час дослідження даної теми було використано ряд джерел різного виду, типу й роду. Наявність таких джерел дає можливість розкрити поставлені нами завдання у повній мірі. Джерельна база нашого дослідження подана загалом писемними джерелами, а разом з цим наявні також фотодокументи, при комплексному дослідженні яких, у дослідника з'являється можливість не лише доповнити свої судження про історію, а й поглянути на неї в буквальному розумінні цього слова.

Оскільки основу джерельної бази нашої дипломної роботи складають писемні джерела, різні за своїм характером і походженням, умовно розділимо їх на такі групи:

- 1) архівні матеріали, які оцифровані [1];
- 2) опубліковані джерела в збірниках [6];
- 3) періодичні видання [Додатки В, Г];
- 4) матеріали особистого походження [28].

Результат аналізу наявної джерельної бази дозволяє констатувати, що вона є достатньою для об'єктивного висвітлення поставлених нами завдань.

До першої групи джерел ми віднесли архівні матеріали, які є оцифрованими [1] і мають вільний доступ: матеріали Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія Терору» (м. Львів), що містять документи, фото- і відео- джерела, що являють собою записи очевидців тих подій [21] та інші.

До другої групи джерел нами було використано такі збірники: «Війна очима дітей: збірник архівних документів» [4], що містить 133 спогади учнів різного віку про пережите в ті роки; «Україна в Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів» [34] в VI томах (в дослідженні було залучено том – II, який безпосередньо відноситься до даної проблематики), охоплює хронологічні межі 1941 – 1942 років, містять архівні документи зарубіжних країн як Федеративної Республіки Німеччини та Великобританії; «Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.)» [34], «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів» [34],

Третій тип джерел являє собою періодичні видання, що включають в себе безпосередньо газети та різноманітні брошури та буклети. Нами було залучено: газета «Голос Дніпра» [Додаток В], «Новий шлях» [Додаток Г], які дають нам уявлення про методи та форми ведення пропаганди на українських землях в 1941 – 1944 роках.

Матеріали особисто походження представлені в роботі «Війна очима дітей: збірник архівних документів» [4] про яку ми згадували

раніше при розгляді першого типу джерел. Ці джерела цінні тим, що дають науковці факти особистого характеру, про переживання, думки і погляди. Саме вони дають можливість історику збагнути найпотаємніші поривання людської душі, зрозуміти справжнє ставлення до події, використовувати ці документи як джерела, що заслуговують на довіру, незважаючи на їхню суб'єктивність, як це не дивно звучить, але вона не впливає на достовірність, навпаки – саме суб'єктивність епістол перетворюється з недоліка на перевагу серед інших документів особового походження [39, с. 137].

Такий вигляд в основних рисах має джерельна база нашої роботи. Вважаємо її достатньо об'єктивною і тому довіряємо виявленим в ній фактам, тим більше, вони підтверджуються в різних видах використаних джерел.

РОЗДІЛ 2

Становлення Райхскомісаріату «Україна»: адміністративно-правовий чинник існування німецького режиму в період 1941 – 1944 років

2.1. Створення Райхскомісаріату «Україна»: система адміністративно -територіального управління та її еволюція

Процес створення своєї адміністративно-територіальної системи управління німцями на території українських земель відбулося безпосередньо відразу після її захоплення [16]. Райхскомісаріат «Україна» з центром у Рівному об'єднував територію Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, північних районів Тернопільської та Вінницької областей з містом Вінницею, Київської, Полтавської, Миколаївської (без західних районів), Кіровоградської, Херсонської, Запорізької і Дніпропетровської областей [31].

Вже з липня 1941 року почалася розробка плану врегулювання управління на окупованих східних областях [Додаток Е]. Було вирішено Адольфом Гітлером, що адміністративний устрій буде мати такий вигляд:

- створювалося Міністерство окупованих Східних територій (час існування 1941-1945 роки), що являло собою вищий орган нацистської влади, задача якого було керувати окупованими землями (відповідальним міністром було призначено Альфреда Розенберга; заступники – Альфред Маєр та Вернер Кьоппен). В свою чергу Міністерство було представлене територіальними підрозділами, одним з яких був саме Райхскомісаріат «Україна» (Райхскомісаром призначено Еріха Коха), що ми досліджуємо в нашій роботі;

- Райхскомісаріат поділявся на генеральні округи, що являю собою так звані адміністративно-територіальні одиниці зі своїм відповідним центром: Волин-Поділля (центр – Брест-Литовськ, а потім

Луцьк, очолював генеральний комісар – Генріх Шене (1941-1942 роки), Курт Клем (1942-1943 роки), Дніпропетровськ (центр – Дніпропетровськ, очолював генеральний комісар – Ніколаус Зельцнер (1941-1943 роки), Житомир (центр – Житомир, очолював генеральний комісар – Курт Клем (1941-1942 роки), Київ (центр – Київ, очолював генеральний комісар – Гельмут Квіцрау (1941-1942 роки), Вальдемар Магунія (1942-1943 роки), Миколаїв (центр – Миколаїв, очолював генеральний комісар – Евальд Оперман), Таврія (центр – Мелітополь, очолював генеральний комісар – Альфред Фрауенфель (1941 - 1942);

- Генеральні округи поділялися на округи (або ще їх називали – гебіт), які очолювали гебітскомісаріати (в середньому в одному генеральному окрузі зосереджувалося приблизно 20 – 30 округів (гебітів).

- Округи (гебіти) поділялися на райони (на округ припадало від 3 до 10 районів зі своїм центром), які очолювали гаупткомісаріати.

Спираючись на розглянуту нами адміністративну систему [Додаток Е], можна констатувати, що вся влада була зосереджена в руках рейхкомісара, генерального комісара і гебітскомісара.

Разом з цим було залишено «самоуправління», а саме нижчі ланки цивільної адміністрації – районні, обшинні, сільські та міські управи на чолі яких перебували лояльні до окупаційної влади представники місцевого населення [10, с. 107]. Відповідно, посади мали таку назву: міський бургомістр, сільський староста. Якщо аналізувати важливість таких збережених управ, то тут проявляються негативні тенденції. Саме такі земельні управи були по-суті робочим апаратом німецького сільськогосподарського командування й безпосередньо підлягали його органам. Функції цих управ зводилися до організації сільськогосподарських робіт, розв'язання питань агротехніки, землевпорядкування та інше. Вони не мали права видавати накази або розпорядження, а коли ухвалювали якісь рішення, то тільки за вказівкою

та із дозволу німецького сільськогосподарського командування [13, с.149].

Як ми бачимо, адміністративний устрій мав трьохступеневу систему, що залежала одна від одної. Накази видавалися і виконувалися відповідно: тоталітарний контроль за наказами, розпорядженнями, їх виконаннями, постійне звітування перед вищою ланкою.

Відповідно до цього, в управлінському апараті РКУ ключові посади займали вищі чини СС, СА, або вихідці з нацистської партії [10, с. 108], хоча є випадки, коли представників місцевого населення приймали на нижчі посади по типу секретарів, або техробітників, які по суті не виконували ніякою важливої функції в управлінні українських територій.

Крім цього варто зазначити, що не зважаючи на єдиний центр, погляди на управління Райхскомісаріатів кардинального відрізнявся. Так, у своїй статті Катерина Двірка [10, с.108] ґрунтовно аналізує типи управління і вказує на те, що на «Україні» існувала «радикальна» модель реалізації окупаційної політики на противагу «ліберальної» в «Остланд». Тут ми бачимо тоталітарний характер, відсутність поступок, будь-які відхилення від лінії каралося дуже жорстоко, тому місцевому населенню залишалося беззаперечно виконувати всі накази і змиритись з правовою дискримінацією.

Центральне управління Райхскомісаріату мало свою структуру, а саме: заступник керуючого, наявність референта, ад'ютанта, начальника інформаційною служби та існування приватканцелярії [18, с. 169]. В апараті були прикомандировані: вищий СС і поліцайфюрер, моторизована рота, зв'язковий офіцер військового командування, уповноважені з іноземних справ, пошти та залізниць [18, с. 202], відповідно далі мало розгалужену систему відділів та підвідділів, що займалися різноманітними питаннями. Фактично це дає нам зрозуміти про зосередженість влади над всіма сферами людського життя. Така

структура була збережена і в адміністративному апараті рейхкомісара, тому також складалося з управлінь: технічного, центрального, господарського, політичного.

Структура нижчих ланок по суті дублювала вищезгадані управління та відділи, хоча і тут були свої особливості. Вона мала більш спрощений характер, що відповідало їх положенню в системі: присутність загального керівництва начальника рай управи, але відсутня якась адміністративна функціональність. По суті, він ніс тільки політичну відповідальність за підлеглих, керувати «безпекою» та робити все можливе, аби знищувати «ворогів». Структура міських райуправ передбачала такі основні відділи: загального управління, поліцейський, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою. З часом з'явився ще один відділ — пропаганди [18, с. 324]. Процедура обрання і призначення на посаду начальника проходила відповідно з політичних намірів.

Наступне, що варто розглянути це посаду бургомістра, який за своїми функціональними обов'язками відповідало завданням начальника рай управи для району.

Староста очолював сільську управу, але фактично його робота зводилася до бухгалтерської роботи, але і разом з цим він повторював функції вищих за посадою: розшуки, вилучення речей, організація розшуків та інше.

Отже можна зробити висновок, що адміністративно-територіальний устрій становлення німецької влади створювався поступово, що ґрунтувався на взаємозв'язку німецької та місцевої форми правління, головною ідеєю якого було територіальне правління, яке направлене було на контролі і викачку «сировини» з українських земель.

2.2. Правове підґрунтя існування Райхскомісаріату «Україна» та його вплив на життя українців

Організація нового порядку на захоплених землях проводилася у більш менш злагодженій системі, яка чітко декларувалася у новоприйнятих законодавчих актах. Саме такі законодавчі та директивні документи демонструють всю суть режиму. Так, в «Основних положеннях про військову адміністрацію тилового району» (1941 рік) та наказу про цивільне управління на окупованих східних територіях (1941 рік), прослідковується та і загалом не приховується, що українські території повинні забезпечувати потреби німецької влади. Відповідно, місцеве управління направлене на здійснення планів імперського уряду.

Зі зміною адміністративної системи управління на українських землях, звичайно відбувається зміни і в правовій системі, особливо це стосується судочинства. Вже 4 серпня 1941 року за наказом А. Розенберга на територію рейхскомісаріата «Україна» було поширено компетенцію німецького верховного суду – «обергеріхту» [38, с.70], змінене їх географічне розташування. Крім них також діяли спеціальні суди з важливих справ – «зондергеріхти», а також «дойчегеріхти», функція яких полягала у розгляді цивільних та кримінальних справ, що стосувалися німців. Судочинство створювали і здійснювали тільки німці.

Всі кримінальні справи, які надходили на розгляд судді, обов'язково реєструвалися у річному реєстрі із записом прізвища обвинуваченого, його професії, місця проживання, виду злочину, а після – підлягали вивченню.

Розгляду справи у суді в реєстр вносився також день суду та судовий вирок [29, с. 219].

Водночас при українських управах були створені правові відділи (діяли на основі тимчасових інструкцій), що контролювали виконання постанов і розпоряджень, проводилися наглядові дії та інше. Діяли

мирні суди (питання опіки, спадщини та заповітів) та суди «шефенів» (кримінальні справи українців). Було створено в 1942 році «крайове судівництво» (цивільні і карні справи) для ненімецького населення.

Мовою судочинства була українська мова, хоча були випадки використання іншої мови. Такі вирокі обов'язково записувалися та перекладалися німецькою мовою, згодом відправлялися на перевірку в управління генерал-комісара, який міг скасувати прийнятий вирок за потреби.

Правові відділи, а особливо суди зіштовхнулися з неабиякими труднощами, пов'язані з розбалансуванням законодавчої бази, відсутність кваліфікаційних кадрів [38, с.72], тому виникали проблеми в цивільному праві. Загалом українські правники намагалися керуватися німецькими розпорядженнями, тому можна стверджувати про те, що анархії в судочинстві не сталося, хоча були проблеми, але загалом ситуація була стабільною.

Було створено і апеляційний орган, який мав юридичну силу для скасування вироків мирових суддів, але і тут були деякі обмеження (скористатись правом подати свою апеляцію могли тільки «фольксдойче» [29, с. 221]).

Проблемним залишалось питання права власності. З одного боку ми бачимо, що німецька влада намагалася викоринити та знищити радянське право, але тільки в тих місцях де їм це було вигідно. Так ми чітко прослідковуємо, що колгоспна система залишилася формально діючою, але вже під іншою назвою.

Можна стверджувати, що німецьке право в економічній сфері було направлене на виконання плану експорту сировини.

Правове забезпечення свобод та прав людини для жителів українців нічим не було підтвердженим, а скоріше було обмежуваним. Так, управи змушували реєструвати працездатне населення, вівся облік за віком і статтю. Було введено комендантська година, обмежувалося

пересування населення, можливість вільно змінювати місце проживання, постійно здійснювалися насильницьке переселення місцевих жителів з метою створення поселень німецьких колоністів. Дискримінація для ненімецького населення досягала високих масштабів, в деяких населених пунктах заборонялося обслуговувати таких людей в різних кафе, магазинах, користуватися засобами транспорту та інше. За будь-які порушення такого типу карали відразу.

Особи, які добровільно, чи примусово їхали до Німеччини, перебували в безправному становищі. Аналізуючи правове підґрунтя даної теми, варто зазначити, що в указах такого типу йшлося про(Указ про остарбайтерів, прийнятий 1942 року) умови праці та контроль за нею, обмеження пересування, контроль за особистим життям. Фактично, такі люди були рабами того часу, не маючи своїх прав. Відповідно умови перебування на таких роботах були ще гіршими та дискримінаційними: найгірші умови праці, найвищі штрафи та санкції. А за зв'язки з німцями, заслання для жінки та смерть для чоловіку. Хоча з часом, прослідковується деяке покращення. Було прийнято деякі поправки, що стосувалися право на листування та виходу з концтабору.

Отже, можна зробити висновок, що правове забезпечення існування Райхкомісаріату «Україна» мало свою чітку структуру, яка закріплювалася в законодавчій базі того періоду. Тут ми бачимо симбіоз німецького права з вкрапленнями радянського права, наявність коло законів та інструкцій, які мали суто пристосований характер і були типові тільки для цих регіонів. Прерогативи в правову плані надавалися особам німецької національності і відображувало інтереси та потреби німецької верхівки, тому ми чітко бачимо нівелювання українців, як нації.

РОЗДІЛ 3

Діяльність Райхскомісаріату «Україна» у фінансово-економічному та політичному напрямку в роки існування

3.1. Економічне та фінансове становище українських земель під владою Райхскомісаріату «Україна»

Однією з головних ланок налагодження режиму була саме економічна сфера. Як ми знаємо, що багатство українських земель визначало певну економічну та політичну міць. Володіння цими територіями дозволяло б вирішувати важливі стратегічні та воєнні завдання, втрата ж означала б не просто арифметичну втрату – це завдало б тяжкого удару по всій господарській системі СРСР, що незабаром і сталося [30, с. 93]. І це добре розуміли і Сталін, і Гітлер. А після проведеної політики СРСР, як масова колективізація, голодомор та депортації, звичайно ж українським селянам не було вже що втрачати під встановленим німецьким режимом.

Від початку, німецька влада почала роботи все можливе, аби перетворити українські землі на сировинну та продовольчу базу, яка забезпечить тил Німеччини в економічному плані.

Для керівництва всіма процесами на захоплених територіях, що стосувалися аграрного питання, було прийнято створити спеціальний центральний орган – «Економічний штаб «Ост» [26, с. 48]. До його складу входили різні структури та міністерства (Міністерство економіки, Міністерство продовольства та забезпечення). Керував цим всім управління чотирьохрічного плану (на чолі був статс-секретар Пауль Кернер). На українських землях було утворено «Центральний Ост» (заходився у Києві), що виконував виконавчі функції. Головне завдання полягало в тотальному контролі всіх економічних процесів, які відбувалися. Він в свою чергу поділявся на різні управління, які

зосереджувалися на певному векторі економіки – сільському господарстві, економіки, озброєння та інше. Були створені в межах цієї системи контрольні органи – економічні інспекції (їх налічували 5) та економічні команди і групи.

«Центру Ост» підпорядковані були сільськогосподарські управління, що поділялися на 4 управи (реферати) (на чолі стояв офіцер): організаційну; пропаганди, статистики й землевлаштування; тваринництва; рослинництва [30, с. 154].

В округах сільське господарство знаходилося в руках гебітсландвіртах. Головним завданням створення таких органів полягало в контролі за поставками, що відповідало затвердженим кількісним нормам збуту.

Крім адміністративних новоутворень, створювалися сільськогосподарські товариства («Товариство по використанню сільськогосподарських ресурсів») та акціонерні товариства («Збіжжевий центр України», «Товариство по розплоду овець», «Птахівничо-яєчний центр України», «Волокно-рослинний центр України», «Центр закупівлі і збуту України», «Різниці і м'ясні підприємства України», «Молочний і товщовий центр України», «Овочево-городній і картопляний центр України», «Цукровий центр України», «Центр напоїв України», «Українське товариство закупівлій збуту овочево-городини й картоплі», «Вукоопспілка» [13, с.155]), які долучалися до експлуатації сільського господарства на місцевості.

Німецька влада вдало змогла перетворити місцеві кадри на дешеву робочу силу, яку використовували спочатку в колгоспах, а згодом у зв'язку з реформування аграрної сфери (1942 рік) у громадських господарствах, спілках та маєтках. В 1941 році було прийнято наказ, який встановлювався віковий ценз (від 18 до 45 років). Особливу увагу приділялось жінкам, яким дозволялося обмежувати трудову діяльність у зв'язку з пологами (від 2 місяців до 28 днів після народження дитини).

На практиці ситуація кардинально відрізнялася і тому ситуація залежала від місцевого керівництва. Зі створенням 20 червня 1941 р. рейхскомісаріату «Україна» та цивільної адміністрації почалося «залучення місцевого населення до праці відповідно до існуючих німецьких директив» [33, 33]. Були створені «трудові колони», до обов'язків яких належало відновлення шляхів сполучення, очищення населених пунктів від руйнувань, допомога у відновленні промислових та господарських підприємств тощо [2, с. 108]. Створювалися біржі праці, завдання яких полягало в обліку та використанні наявних ресурсів робочої сили відповідно до її професійних здібностей [19].

Німці використовували у своїй роботі різні методи впливу: заохочення, преміювання, штрафи, тілесні покарання, або навіть ув'язнення, чи вивезення до Німеччини.

В період 1941 р. – на початку 1942 р. в Україні було розгорнуто широку пропагандистську кампанію (кращі умови, пільги, наділення земельної власності) [Додаток Б], метою якої було налагодити масовий добровільний виїзд українців у Німеччину для участі в “будівництві нової Європи та забезпеченні якнайскорішого завершення війни” [31]. Спочатку така політика влади мала мирний характер, але вже з 1942 року вона набула примусового характеру (створено імперське бюро для використання робочої сили), що охоплювала великі масштаби у кількісному значенні – від 6 тисяч [5, с. 128] чоловік за день. Тому більшість молоді шукала виходу у вступі до середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, що давало змогу уникнути такої роботи. Справа в тому, що спочатку дійсно учнів не чепали до 1943 року. Жителька смт. Черняхів (Житомирської області) С.М. Верещак, розповідаючи про життя молоді в окупації, свідчила: “Ми пішли навчатися до Житомирської медичної школи, щоб нас не забрали до Німеччини” [25, с. 212].

Створена система вербування робочої сили формувалася поступово, була доволі складною й громіздкою [11, с. 163], але в цілому була досить ефективною, поєднавши собі велику кількість органів влади.

На всіх працюючих було накладено податок (грошовий і натуральний) за невиконання якого карали дуже суворо: це штрафи, конфіскація худоби чи майна, примусові роботи, ув'язнення. Фактично, ми можемо стверджувати про те, що в цей період німецька влада змогла вигадати досить різноманітну податкову систему: подушний податок, податок з управління, адміністративний податок, прибутковий податок (10 % від заробітної платні), податок з торгівлі, податок із приватних будинків, податок з рогатої худоби, податок із собак, податок за звільнення від радянської влади (плата в середньому коливалася в межах 50 карбованців з двору [24, с.151]), податок на адміністративні послуги (реєстрації смерті, шлюбу та інше – від 10 карбованців).

Німецька влада постійно запевняла, що така ситуація, що склалася на українських землях має тимчасовий характер, який скоро покращиться, хоча фактично в організації селянської праці нічого не змінилося і не зміниться в майбутньому. Було проголошено, що адміністративна реформа в майбутньому проходитиме в такі етапи: створювалися б спочатку «хліборобські спілки», в яких існував би індивідуальним тип володіння землею, створення індивідуальних селянських господарств у формі «хуторів», але стосовно справжньої приватної власності речі не йшлося, це питання залишалось відкритим.

Важкі економічні умови позначилися на соціальному житті українських селян. Так, було зруйновано велика кількість будинків. Люди без даху змушені були підселитися до людей – 40,2%; у збудованих землянках – 38,3%; у тимчасово пристосованих будівлях – 16,3%; невідомо де – 5,2% [20, с. 195]. Така ситуація впливала на санітарні умови життя, що негативно позначалося на здоров'ї людей,

особливо дітей. А якщо і додати масове руйнування медичних закладів, то тут чітко прослідковується одне з факторів впливу – зменшення чисельності населення через постійні хвороби та важкі умови праці, погане харчування. Можна виділити найпоширеніші хвороби, як: туберкульоз, різні інфекційні захворювання, серцево-судинні та шкірно-венеричні хвороби. Серед дитячих хвороб були: корь, скарлатина, коклюш та дифтерія, короста.

При захопленні економіки, німецька влада зосередила свій вплив на фінансах, що направлена була на відкритий грабунок. Ще до захоплення українських земель, німці чітко продумали план захоплення фінансової системи з допомогою створених імперських кредитних кас, що випускали єдині марки воєнного зразку [3, с. 775] та попереднього підриву системи СРСР (випуск фальшивих грошей радянського типу).

Фінансово-кредитну систему СРСР почали перебудовувати відразу. Так, відразу було залучено до обігу воєнні марки-білети (рейхскредиткасеншайнен), що випускалися у необмеженій кількості. Крім цього введені в обіг були так звані «розписки», які давали право на відшкодування населенню за вилучене (на практиці це було брехнею). Часті були випадки спекуляції на рівному місці, що давало німецьким офіцерам збагатитися в два, або і в три рази (1 марка – 10 карбованців). Саме така ситуація вплинула на те, що саме за рахунок місцевої валюти, німецька влада починала фінансувати свої витрати.

З листопада 1941 року починають функціювати банки, що займалися обслуговуванням торгівельних та промислових підприємств. Головним завданням, яке ставилося перед господарськими банками, було: «...вичерпування грошового запасу...» («Зелена папка»), розділ «Банківська політика і банківське життя» [3, с.767]. Крім звичайних банків, створювали ще і господарські (на території рейхскомісаріату «Україна» діяло приблизно 17 таких установ), якими керував Центральний господарський банк. Такі банки офіційно проводили

звичайні фінансові операції, а на ділі – займалися розповсюдженням фальшивих радянських банкнот.

З 1 червня 1942 року починають випускати вже нові гроші – український карбованець, що також обмінювати на радянський карбованець (75 % вигоди для німецької влади).

Таким чином, однією з важливих складових економічної та фінансової експлуатації України було це налагодження тотального контролю, постійне пограбування місцевого населення, збагачення своїх німецьких територій за рахунок українських земель, проведення соціальної політики, яка перетворювала б націю на дешеву роботу силу, що не має ні прав, ні сил на існування.

3.2. Особливості реалізації політичної влади щодо окупованих українських земель в роки Другої світової війни: пропагандистські методи і форми впливу на українців

Новий уряд прагнув всіма силами утвердити свою владу і в цьому пропаганді виділяли велике значення. «Пропаганда допомогла нам прийти до влади. Пропаганда допомагає нам утримати владу. Пропаганда допоможе нам завоювати весь світ!» – такі гасла відображали ставлення нацистського керівництва до ідеологічної роботи [9].

Основною задачею окупаційної влади було використати першочергово незадоволення українців, направити це в потрібне русло, продемонструвати «справжніх» ворогів нації [Додаток Г], показати дієвість і «благородні» наміри німецької влади щодо своїх намірів стосовно українських земель, які покращать життя. Але, звичайно реальні плани кардинально відрізнялися від пропагандистських. За такий сектор впливу відповідало Міністерство народної політики і пропаганди Німеччини та Міністерство східних окупованих територій. Під час війни відділ пропаганди ОКВ продовжив підготовку

пропагандистів, щоденних зведень ставки А. Гітлера, контролював виконання поставлених завдань ротами пропаганди вермахту, що діяли в зоні бойових дій, а в тилу німецької армії – відділу пропаганди „U” (Україна) [22, с. 4].

Виділимо умовно такі методи пропаганди, що використовувалися: «перехід на особистості» [Додаток В] (вороги українців це радянська влада та єврейська нація, яка заповонила світ), «апелювання до страху» (панування «світового єврейства» [9]), використання упереджень, навішування ярликів («юдео-більшовізм»), демонізація ворога, дезінформування, використання трагічних сторінок української історії та інші.

В своїй роботі вони використовували традиційні засоби пропаганди: преса, плакати, брошури, листівки, радіо і телебачення. Детальніше розглянемо кожен з них.

Засоби масової інформації мали великий інформаційний вплив на людей. Саме в періодичних виданнях того часу можемо знайти інформацію переважно такого характеру: життя окупованих міст, адміністративно-суспільні заходи місцевої влади, національна творчість, злочини більшовицького режиму проти українського народу, загальні політичні події [Додатки В, Г]. Звичайно вся інформація проходила жорстку перевірку перед тим, як потрапити на шпальта газет, а кадровий склад повністю «відповідав» інтересам окупаційної влади. Незважаючи на жорстку цензуру окупаційної влади, на їх шпальтах дозволялося друкувати літературні доробки українських поетів та письменників рідною мовою [35, с. 4]. Тому, користуючись цим дозволом, поети й письменники, щоб хоч якось морально підтримати місцеве населення, постійно пропонували редакціям газет і журналів свої твори [35, с. 5]. Відповідно цьому, часто можемо знайти рубрики присвячені відомим українським поетам та письменникам: Тарасу Шевченку, Івану Франку, Лесі Українці, Борису Грінченку та іншим. Але разом з цим, в

публікаціях можна чітко прослідкувати антирадянський та антисемітську спрямованість, що направлена була саме на розпалюванні міжнаціональної ворожечі та в повній дискримінації радянської системи («виконавці волі світового єврейства» [9]).

Серед дрібної агітаційної продукції можна виділити листівки, брошури та книжки, завдання яких полягало в розповсюдженні ідей по відновленню української економіки своїми силами та допомогою німецькій владі у всіх сферах життя [Додатки Б, Д].

За допомогою антисемітської ідеології нацистська окупаційна влада намагалася залучити частину українського населення до співпраці або принаймні нейтралізувати його. Спираючись на морально-психологічні й світоглядні стереотипи маргіналізованої частини українського суспільства, нацистська пропаганда експлуатувала найгірші риси й почуття, скеровуючи їх на підтримку жакливого терору [9]. Саме поява такої модифікованої ідеології, що фактично присували до реалій окупованих територій призив до появи – «юдео-більшовизму».

Окрім друкованої преси, поширеним явищем було використання різноманітних технічних засобів пропаганди, як радіостанції, пересувний пропагандистський центр, спецбатальйон У-3, театри та спектаклі (зображували переважно дійовими особами «ворогів» нації – євреїв-чекістів, що знищували українців).

Кінематограф також зазнав цензури. В цей період виникають ідеологічно витримані фільми, які мали або розважальний характер, або ж пропагандистський. Можна спостерігати тенденцію прояву і показ верховенства німецької нації та влади. Найулюбленішим фільмом на ті часи був «Єврей Зюсс» (1940 року зйомки, Файт Харлан), який часто демонстрували у відкритих кінотеатрах. Серед місцевих фільмів, можна виокремити: «Робочий день українського селянина» (режисер К.В. Лундишев), що пропагує позитивні зміни в роботі та в житті

українських селян з приходом „визвольної” німецької армії та з встановленням „нового аграрного порядку” [36, с. 444], «Добровільний виїзд української молоді на роботи до Німеччини», «Ми творимо в Німеччині», «Дорога до Рейху», що закликали до виїзду на роботу до Німеччини; «Нове життя», «Той, що повертається», «Похорони жертв більшовицького терору в місті Вінниці», що присвячені засудженню політики радянської влади та показ більшовицького терору на весь світ.

Пропаганда у вигляді образотворчого мистецтва представлена була фотостінгазетами («Фюрер і його народ», «Чому Німеччина переможе» та інші), плакати (присвячені «визволителям» від радянського терору), організацією тематичних виставок в різних містах та підприємствах (показовою в цьому плані є виставка, що присвячена тоталітарному радянському режимові – «Україна у ярмі більшовизму»).

З метою демонстрації практичних кроків окупаційної влади з відбудови зруйнованого більшовиками аграрно-промислового комплексу України організовувалися виставки продукції промисловості та сільського господарства [23, с. 655].

Розповсюдженим методом німецької пропаганди було використання усної агітації. Такий тип агітації проводився у всіх сферах суспільного життя, де тільки можна і всіма: місцевою адміністрацією, керівниками різних установ та організацій, «простими» людьми, примусовими виступами остарбайтерів. Великого впливу зазначала і освіта, але більш детально ми розглянемо даний аспект в наступного розділі.

Незважаючи на принадливі обіцянки фашистської агітаційної політики та співпрацю з німецькою окупаційною владою частина наших співгромадян, більшість українців уникали праці на фашистську владу, саботували роботу на заводах та фабриках, в сільських господарствах, намагались ухилитися від вивозу на роботи у Німеччину [14, с. 149].

Ефективність методів подачі інформації була різною і все залежало від методів, засобів та місцевості. Ми повинні розуміти, що така політика не завжди була успішною: брак часу, відсутність матеріально-технічної бази та фінансової допомоги, відсутністю радіомовлення та кінотеатрів, або газет, мовленевий бар'єр зменшував той результат, який хотіла отримати німецька влада та і загалом реалії життя кардинально відрізнявся від обіцяних «покращених» умов життя.

РОЗДІЛ 4

Становище освіти та релігійно-громадського життя українців на території Райхкомісаріату

4.1. Особливості існування освіти в на території Райхкомісаріату «Україна»

Існування освіти та території Райхкомісаріату «Україна» мала ряд своїх особливостей, що повній мірі характеризувало політичну ситуацію в країні. На початковому етапі реформування освітньої сфери німецька влада намагалася ліквідувати радянську систему освіти, очистити її від «не благодійних» педагогічних кадрів, налагодити викладання німецької системи освіти, яка налаштована була на поширення нацистської ідеології. Крім цього, освіта зазнає більш радикальних змін на території Райхкомісаріату «Україна», ніж на території «Остланду», де все було ліберальніше, де зміни мали поверхневий характер, що проявився у зміні програми викладання на німецьку, поява семирічних шкіл та дозвіл на існування вищих навчальних закладів (Латвійський, Вільнюський та інші).

Від початку німецька влада дозволяла існуванню шкіл і середніх навчальних закладів сільськогосподарського спрямування, дозволено було використовувати радянські підручники (портрети вождів замальовували), проте ситуація змінювалася в гіршу сторону, все почали знищувати та ліквідовувати. Окупанти вважали українців людьми другого сорту, яким не потрібна освіченість, бо вона може привести до визвольного руху [5, с.135]. Адольф Гітлер, конкретно визначаючи яку освіту можна дозволити для окупованих народів, у тому числі для українців, вказував: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання

в галузі географії може бути обмежене однією фразою: столиця Райху – Берлін... Математика й тому подібне взагалі не потрібні»[27, с. 230].

В даний період українська освіта представлена була трьохрівневою системою, що складалася з початкової, середньої та вищої світи. При дослідженні ми будемо більш детально розглянемо кожен рівень окремо, що зумовлює їх особливості розвитку та становлення.

Початкова система освіти складалася з чотирьохкласних народних шкіл, яка виконувала не стільки педагогічні обов'язки, як пропагандистські. Окупаційна влада великої уваги приділяла навчальній програмі та дисципліні, використовуючи методи переконання та примусу. Саме такі школи могли навчити максимум рахувати до 500, навчитися розписуватися та бути покірними і вірними окупаційній владі та німецьким ідеалам. Стосовно вміння читання і писання, то це було не обов'язковим. Хоча і тут варто зазначити, що такі заклади освіти спочатку були єдиним джерелом отримання знань станом на 1942 рік. В школі був перший, другий, третій, четвертий, п'ятий, шостий та сьомі класи. В першому та другому класі викладалися такі уроки: Закон Божий (62 години в рік), Українська мова (310 годин в рік), Арифметика (186 годин в рік), Співи (31 година в рік), Каліграфія (62 години в рік), Малювання (31 година в рік), Ручна праця (31 година в рік), Фізкультура (31 година в рік). В третьому, четвертому та п'ятому класі вже додаються: Німецька мова (93 години в рік), Природознавство (31 година на рік), Історія України (31 година на рік), Географія (31 година на рік). А в шостому та сьомому класі вже спостерігаємо появу: Алгебри (186 годин на рік), Фізики (93 години на рік), Хімії (93 години на рік) та Креслення (31 години на рік) [Додаток № А]. З одного боку ми бачимо на перший погляд перелік навчальних предметів, що є ґрунтовним для учня, що надасть базові знання для подальшого навчання, є поступки в мовному питанні. Але з іншого боку реальна ситуація кардинально

відрізнялася від баченої дійсності, яка базувалася на поневоленні та онімечуванні українського народу, перетворення його в робочу силу, який повинен був позбутися своєї національної свідомості таким чином. Для проведення такої політики німецька влада дуже «добре» підбирала професійні кадри. Вчитель міг працювати за професією тільки після того, як пройде перевірку на «благонадійність».

Що стосується школярів, то ситуація була критичною. Більш дітей того часу не мали одягу та взуття, часті хвороби, відстань від школи (досягала до 15-20 кілометрів), голод та інше. Відповідно, більшість дітей просто з об'єктивних на те причин не мали змоги відвідувати школу, що зменшувало ефективність неефективної початкової шкільної системи. Стосовно оплати, що навчання в таких школах було офіційно безкоштовним, але це було не завжди правдою. Наприклад, уже в січні 1943 року за наказом Сніжнянської окружної ортскомендатури було запроваджено оплату за навчання навіть у початкових школах у розмірі 10 крб. щомісячно [27, с. 232]. Від плати звільнялися відмінники навчання та діти неплатоспроможних батьків. Це свідчило про те, що у влади не вистачало коштів на утримання шкіл і вона намагалася вирішити цю проблему залучаючи частково кошти батьків [27, 232].

Поряд із початковою освітою, існувала середня і вища освіта, хоча тут не було чітко диференційованого розподілу. Спочатку такі заклади не мали право існувати, але після виходу наказу від 23 лютого 1943 року, рейхміністр відновив існування професійних шкіл, технікумів та окремих вищих навчальних закладів (діяли в обмеженому режимі). Вони були представлені: ремісничими школами, технікумами, дворічними фаховими школами сільгосподарського профілю, професійні курси, вищі навчальні заклади медичного, ветеринарного, природничого та сільськогосподарського спрямування, що мали практичну значимість для німецької влади. В результаті, практично в кожному із шести генеральних округів функціонували медичні навчальні заклади,

сільськогосподарські і промислові школи та технікуми, ремісничі курси [7, с. 9], але вже з 1943 року почалося масове вивезення молоді і фактична ліквідація середньої та вищої освіти.

Дворічні фахові школи являли собою перехідною ланкою, що давала можливість дітям після школи та після закінчення дворічної підготовки, вступити до сільськогосподарських технікумів, що обмежувало у свободі вибору майбутньої професії для сільської молоді. Така ситуація давала змогу контролювали кадри на окупованих територіях. Для вступу до такої школи необхідно було скласти вступні іспити (це переважно іспит з української мови та математики). Навчання в такому закладі мало переважно практичний характер: навчально-дослідна робота у вигляді роботи на господарській базі, де вирощували різні овочі та фрукти; збиранні та підготовці зберігання сировини; участь в посівних роботах. Теоретичний характер полягав у вивченні:

- на I курсі: знання з ботаніки та основ ведення господарства (3 години в день), основи рільництва, тваринництва, городництва та інше; українська мова та література, німецька мова, історія, географія, фізика, хімія, мистецтво.

- на II курсі: більшу увагу звертали на практичне закріплення отриманих знань (різноманітні сезонні роботи); появою нових дисциплін – рільнича економіка, бухгалтерія, меліорація, мірництво, переробка сировини.

Абітурієнти вступали в такі школи, але 30 % склавши іспит залишали навчання. На це були різні причини: втрата інтересу, великі фізичні навантаження, погані умови життя в гуртожитках та інше.

Середні спеціальні навчальні заклади (термін навчання – 3 роки) мали переважно сільськогосподарський профіль навчання. До таких навчальних закладів мали право вступити абітурієнти віком 16-17 років, що склали вступні іспити з української та німецької мови, математики, народознавства та фізики. Навчання було платним і складало в

середньому – 240 карбованців (зарплата вчителя – 50-150 карбованців в місяць). Таке навчання проходило у такому вигляді:

- теоретичне навчання (9 місяців по 5 годин в день): фізіологія, агротехніка, анатомія тварин, машинознавство, гігієна та профілактика тварин, зоологія, ветеринарне акушерство та інші; українська мова та література, німецька мова, природознавство, географія, математика, метрологія та інші.

- практичне навчання (3 місяці).

Такі типи навчальних закладів готувати фахівців таких спеціальностей: сільське господарство (Житомирська школа механізації сільського господарства), садівництво (Ямчинська школа хліборобства), тваринництво (Гальянський зоотехнічний технікум), лісомеліоративна справа, овочівництво, рільництво, хліборобство, ветеринарства (Черкаський ветеринарний технікум), землевпорядництво (Полтавська землевпорядна школа).

У багатьох регіонах Райхскомісаріату «Україна» діяли курси, що давали змогу оволодіти практично вузькою кваліфікацією: городництвом, садівництвом та інші.

Вища освіта мала обмежений характер існування. В цей період відбувається закриття майже всіх навчальних закладів, окрім деяких спеціальностей, що продовжили підготовку професійних кадрів: медиків, ветеринарів, природничих та сільськогосподарських спеціальностей (функціювали окремі факультети Київського, Уманського та Житомирського інституту).

Студенти могли вступити до інституту без вступних випробувань, але повинні були пройти обов'язкову перевірку на ідеологічну та політичну відповідність. Таку ж фільтрацію проходив професорсько-викладацький склад навчального закладу. Така практика існування вищих навчальних закладів тривала не довго, що згодом призвело до перетворення вузів на школи сільськогосподарського профілю. У 1943

році такі школи працювали у Києві, Житомирі, Полтаві та Умані [27]. Єдиним в Україні працюючим вузом сільськогосподарського профілю залишався ветеринарний інститут у Києві [27]. Більшість вузів в цей час працювали в евакуації: Київський університет (переїхав в Казахстан), Одеський університет (переїхав в Туркменістан), Харківський хіміко-технологічний університет (переїхав в Узбекистан), Миколаївський корабельний університет (переїхав в Киргизію) та інші.

Таким чином, можна зробити висновок, що німецька окупаційна влада здійснювала нищівну освітню політику, одним з факторів якої було знищити освіту. Тотальний контроль дав змогу фактично знищити всю вищу освіту, залишивши чотирирічні школи та професійні школи. Нова система освіта виступала знаряддям ідеологічної експансії, що повинна була перетворити українця на раба, який не має своєї культури та віри, беззаперечно підтримує нову владу і точно знає, хто «справжній» ворог своєї нації. В економічному плані німецька влада контролювала професійний вибір, що дало можливість розв'язувати нестачу кваліфікованих кадрів та по-максимуму витягувати весь потенціал (економічний та людський) з територій.

4.2. Релігійно-громадське життя українців на території окупованою німецькою владою в роки Другої світової війни

Особливе місце в умовах окупації належало релігії, яка виконувала свої політичні та пропагандистські функції: вчити українців покірності (використовувалося в шкільній програмі), заспокоювати та направляти думки в потрібне русло. Так, фактично всі на той час священнослужителі та вищі ієрархи змушені були використовувати в своїх проповідях пропагандистські заклики покори та підтримці новому режимові. Разом з цим почалося так зване «відновлення» релігійного життя. Було відновлено в кожному селі храми, які за радянського часу використовувалися як комори, чи склади. Тепер селяни мали змогу

носити хрестики та вільно молотися, масово здійснювати хрещення та вінчання, що раніше було заборонено. Траплялися також перепоховання з присутністю священика, або без нього, під час яких відкривалися труни з тим, щоби всередину покласти хрест або іконку, але в жовтні 1941 р. ця практика була заборонена [27]. Як ми згадували раніше, то у школах запроваджено було вивчення Закону Божого, яке вивчали з першого по сьомий клас і виділяли 62 години в рік. По всій території Райхскомісаріату «Україна» здійснювалося відновлення храмів та церков, а де не було – пристосовували інші будівлі.

Опанувавши основи релігійного життя та відчуваючи наслідки «відстрочки бліцкригу», окупанти приступили до реалізації політики контролю релігійних інституцій через пряму юрисдикцію генерал-комісарів [25, с. 20], від якого залежало все. Крім цього, німецька влада охоче підтримувала між церковні суперечки.

Не обійшла стороною і зміна в культурно-просвітницькому житті. Тут ми можемо спостерігати знищення культурно-просвітницьких закладів, які «відволікали» селян від сільськогосподарської діяльності.

Однак, порушуючи заборони, молодь нерідко збиралася вечорами для спілкування, співала, танцювала, потайки відзначала свята, а інколи влада сама організувала масові святкові заходи, наприклад, з приводу завершення збору врожаю [5, с. 135]. Бували випадки, що навіть організували концерти, або театральні вистави, або демонстрували різноманітні фільми, які пропагандували переваги німецької культури та злочини радянської влади.

З початком окупації, було ліквідовано в селах телефонні мережі та радіотрансляції, користуватися радіоприймачами було заборонено, обмежувалося листування. На початку окупації листування дозволялося, зокрема з тими, хто перебував на роботі в Німеччині. Але після того, як звідти почала надходити інформація про нелюдські умови праці,

листування, було взято під суворий контроль, і листи часто не доходили до адресатів [5, с.136].

Німецька окупаційна влада викачувала з нових земель все, що могла. Вже з раннього шкільного віку вона намагалася привчати учнів до роботи, тому охоче залучала їх до важкої праці. Всі повинні були працювати і це був головний закон, який краще було не порушувати. Якщо ти цього не виконував, або в тебе не було так званої робочої картки, то це означало арешт, або навіть розстріл на місці. Тим більше, що робота забезпечувала хоч якимось грішми та харчами, що давало змогу, хоч якось вижити в тих складних умовах: великі ціни на засоби першої необхідності та на продукти, дефіцит у всьому.

Взаємовідносини між місцевим населенням та німцями були різні: були німецькі солдати, які ставилися не жорстоко, але були і ті, що були вороже налаштовані (грабували селян та інше). В районах розгортання Руху Опору селяни часто ставали заручниками окупантів, які, будучи не в змозі ліквідувати партизан, свій гнів спрямовували на мирне населення [5, с.137]. Ситуація погіршувалася під час відступу окупантів, коли багато сіл спалювали, забирали працездатних чоловік на роботу.

На території Райхскомісаріату «Україна» продовж всього існування, діяли різні партизанські об'єднання, дивізії та бригади, розвідувально-диверсійні групи. Такі об'єднання діяли по всій території, організовувати різні операції, що направлені були проти німецької влади: забирали худобу та продукцію сільського господарства, збройні виступи проти влади.

Культурно-національне життя було під жорстоким контролем. В цей період великих втрат зазнав прошарок інтелігентів. Більшість з них було ув'язнено, відправлено до концтаборів, розстріляно (1942 рік – Олену Телігу, Іван Ірлявський, Олег Кандиба-Ольжич та інші). Отримати роботу могли тільки представники інтелігенції, які довели свою покірність владі.

Постійний тиск з боку влади, відчуття страху за власне життя та за долі рідних, невизначеність становища у сфері праці, приниження гідності нацистськими керівниками, відчуття непотрібності інтелектуальної праці негативно впливали на позицію інтелігенції, на її нездатність у тих умовах продемонструвати свій потенціал, продукувати ідеї, які б згуртовували інші суспільні верстви у складних умовах нацистської окупації [3, с.148]. Така політика здійснювалася з метою позбавити людей будь якої надії на інше життя. Фактично такий терор знищував розвиток культури та духовні скарби нації.

Наука забезпечувала інтереси нацистів, тому найбільшими пріоритетами були вивчення місцевих особливостей країни з яких можна отримати фінансову та матеріальну вигоду. Це знання з геології, стратиграфії, палеонтології, комплексне вивчення всіх галузей сільського господарства.

Як висновок, можемо сказати що релігійно-громадянське життя в Райхскомісаріаті «Україна» було жахливим. Влада знищувала все на своєму шляху, робилося все можливе, аби культура і релігія не стала на шляху реалізації планів. Створювалися умови, в яких релігія ставала «зброєю» нової думки, а культура занепадала, що перетворювала людей на сіру масу, яка окрім виживання та самозбереження за будь-яку ціну, ні про що і мріяти не могла.

ВИСНОВКИ

Метою кваліфікаційної роботи (проекту) попередньо було дослідження становища українських земель під владою нацистського режиму та показати процес становлення адміністративно-територіальної одиниці німецького цивільного управління – Райхскомісаріату «Україна». Відповідно даної теми та поставлених завдань, було здійснене дослідження. Відповідно якого отримані результати можемо підсумувати.

Першочергово, було проаналізовано історіографічну та джерельну базу даної теми при якому визначено такі характерні риси: по-перше, наявність великої кількості наукових доробків з теми, яких достатньо для об'єктивного висвітлення перед нами завдань; по – друге, присутній плюралізм поглядів на ту, чи іншу проблему, що допомагає дослідникам переосмислювати раніше набуту інформацію. Що стосується джерельної бази, то вона досить різноманітна і доступна для використання. Нами було використано писемні джерела (архівні матеріали, які оцифровані, опубліковані джерела в збірниках, періодичні видання, матеріали особистого походження) та зображальні джерела (пропагандистські плакати та брошури).

Становлення Райхскомісаріату «Україна» на території українських земель відбулося безпосередньо відразу після її захоплення. Становлення адміністративно-територіального управління відбувалося поступово, поєднавши місцеві особливості та німецьку форму правління. Управління «Україною» мало «радикальний» характер, порівнюючи з іншими регіонами. Влада здійснювалася централізовано, в якій вся влада була зосереджена в руках рейхкомісара, генерального комісара і гебітскомісара. Разом з цим було залишено «самоуправління», а саме нижчі ланки цивільної адміністрації – районні, общинні, сільські та міські управи на чолі яких перебували лояльні до окупаційної влади

представники місцевого населення. Але разом з тим, головною ідеєю такого територіального правління було направлено на контролі і викачці «сировини» з українських земель. А прерогативи в правову плані надавалися особам німецької національності і відображувало інтереси та потреби німецької верхівки, тому ми чітко бачимо нівелювання українців, як нації.

Від початку, німецька влада почала роботи все можливе, аби перетворити українські землі на сировинну та продовольчу базу, яка забезпечить тил Німеччини в економічному плані і в них це виходило. З допомогою різних методів та форм впливу (заохочення, преміювання, штрафи, тілесні покарання, або навіть ув'язнення, чи вивезення до Німеччини) їм вдалося перетворити людей на дешеву робочу силу, не цураючись використовувати дитячу робочу силу. Крім цього додатково накладалися великі податки, знищувалися будинки, відкритий фінансовий грабунок з грошовими операціями. Це все фактично знищувало існуючу економіку українських земель та давало змогу збагатися новій владі.

Німецька влада постійно запевняла, що така ситуація, що склалася на українських землях має тимчасовий характер, тому щоб заспокоїти населення, використовувалася пропаганда. Основною задачею окупаційної влади було використати першочергово незадоволення українців, направити це в потрібне русло, продемонструвати «справжніх» ворогів нації, показати дієвість і «благородні» наміри німецької влади щодо свої планів стосовно українських земель, які покращать життя. В своїй роботі вони використовували традиційні засоби пропаганди: преса, плакати, брошури, листівки, радіо і телебачення, освіта. Ми повинні розуміти, що така політика не завжди була успішною: брак часу, відсутність матеріально-технічної бази та фінансової допомоги, відсутністю радіомовлення та кінотеатрів, або газет, мовленевий бар'єр зменшував той результат, який хотіла отримати

німецька влада та і загалом реалії життя кардинально відрізнявся від обіцяних «покращених» умов життя.

Тотальний контроль дав змогу фактично знищити всю вищу освіту, залишивши чотирирічні школи та професійні школи, що повинні були вирішити нестачу професійних кадрів. Нова система освіта виступала знаряддям ідеологічної експансії, а не наданням освітніх послуг, робилося все можливе, аби знищити культуру та релігію, перетворивши їх в своє знаряддя пропагандистких ідей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архіви окупації: 1941-1944 рр. Анотований реєстр фондів державних архівів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/archive/documents/?pageno=10>.
2. Ветров І.Г. Економічна експансія Третього рейху в Україні 1941-1944 рр. / І.Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
3. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939–1944 рр.) / І. Ветров // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України. — К.: Києво-Могилянська академія, 2006. — С. 774-782 с.
4. Війна очима дітей: збірник архівних документів / Держархів Харківської області. – Харків: ФОП Тарасенко, 2013. – 220 с.
5. Власенко С.І. Методи та форми використання нацистською окупаційною владою трудових ресурсів українського села (1941–1944 рр.) / С. І. Власенко // Архіви України. - 2014. - № 2. - С. 128-141. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_2_12.
6. Герасимов І.О. Історія застерігає: Трофейні документи про злочин німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / І.О. Герасимов, І.Т. Муковський, П.П. Панченко. – К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга Пам'яті України”, 2000. - 944 с.
7. Гінда В. Освітня політика нацистів в Райхскомісаріаті «Україна» [Електронний ресурс] / В. Гінда. – Режим доступу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:rnlvitsguqcJ:irbis-nbuv.gov.ua>.
8. Глушенок Н.М. Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941-1944 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кн.. іст. наук: спец. 07.00.01 / НАН України / Н.М. Глушенок. – К., 2005. – 13 с.
9. Гончаренко О. «Юде-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.)

[Електронний ресурс] / О. Гончаренко . – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Honcharenko_Oleksii/Yudeobilshovyzm_iak_model_ideolohichnoi_obrobky_mistsevoho_naselennia_raikhskomisariatu_Ukraina/.

10. Двірна К.П. Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації: особливості територіально-управлінської системи та політики / К.П. Двірна, Ю.І. Левченко // Грані. – 2014. – № 3(107). – С. 106-114.

11. Дмитренко В. Створення, структура та повноваження вербувальних органів рейху на окупованих територіях / В. Дмитренко // «Друга світова війна: події, факти, версії»: матеріали Всеукр.наук. конф. (24 квітня 2015 р). – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 159-168.

12. Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – 2012. – Вип. 15. – С. 135-151.

13. Захарченко П.П. Історія держави і права України / П.П. Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 367 с.

14. Кравченко А.А. Агітаційна політика Рейху щодо вербування українських робітників на роботи до Німеччини на початку великої вітчизняної війни [Електронний ресурс] / А.А. Кравченко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – Режим доступу: <http://enpuiр.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/14315/1/Kravchenko.pdf>

15. Кучер В. До питання про політичну кризу нацистського окупаційного режиму в Україні у роки війни / В. Кучер // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2009. – Вип. 12. – С. 135-150. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/war_2009_12_135.

16. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О.Лисенко, В.Нестеренко // Архіви окупації. 1941-1944. / Держ. ком. архівів Україн. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – С. 762-769.

17. Лисенко О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941-1944 рр.) / О. Лисенко, Т.Заболотна, О. Маєвський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Zabolotna_Tetiana/Terror_holodom_natsystska_okupatsiina_polityka_v_Ukraini_1941_1944_rr/
18. Левченко Ю.І. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941-1944 рр. / Ю.І. Левченко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – 402 с.
19. Левченко Ю. І. Особливості використання «людського ресурсу» в адміністративно-територіальних одиницях України в роки окупації [Електронний ресурс] / Ю. І. Левченко. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Levchenko_Yurii/Osoblyvosti_vykorystannia_liudskoho_resursu_v_administratyvno-terytorialnykh_odynitsiakh_Ukrainy.pdf
20. Марзеев А. Н. Записки санитарного врача / А.Н. Марзеев. – К.: Здоровье, 1965. – 195 с.
21. Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія Терору» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/archive/documents/?pageno=10>
22. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941 - 1944 рр.): автореф. дис..канд. іст. наук: 07.00.01. / М.В. Михайлюк. – К., 2006. – 20 с.
23. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні: розробка пропагандистської стратегії нацистів напередодні Другої Світової війни [Електронний ресурс] / М. Михайлюк. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/20.pdf>
24. Нагайко Т.Ю. Життя селян на окупованій території України в роки Другої Світової війни (за матеріалами центральних областей) [Електронний ресурс] / Т.Ю. Нагайко. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/Book/voen_ist_11/16.pdf

25. Нагірняк А.Я. Освітня політика німецької окупаційної військової влади на території Західної України [Електронний ресурс] / А.Я. Нагірняк. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10904/1/36.pdf>
26. Науменко В. Структура та основні функції Економічного Штабу «Ост» в рамках національної політики Німеччини на окупованій території Україна / В. Науменко // Національна політика нацистської Німеччини – 2008, С.47-48.
27. Нестеренко В.А. [Рецензія] Карел Беркгоф. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Беркгоф Карел. – Київ: Критика, 2011. – 455 с. / В.А.Нестеренко // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI-XVII. – С. 230-232.
28. Нікілев О.Ф. Українське село за часів німецької окупації: за спогадами селян (літо1941 – осінь1944 рр.) / О. Ф. Нікілев // Гуманітарний журнал. – 2015. – № 3-4 – С. 67. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2015_3.
29. Олійник Ю.В. Фонди німецьких цивільних органів влади як джерело вивчення нацистського окупаційного режиму на Хмельниччині / Ю. В. Олійник // Літопис Хмельниччини - 2007 . – С. 219-225.
30. Перехрест О.Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище / О.Г. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011 – 668 с.
31. Пігідо-Правобережний Ф.П. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця [Електронний ресурс] / Ф.П. Пігідо-Правобережний. – К., 2002. – Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/vvv/index.html>.
32. Пономаренко А.Б. Повсякденне життя українських селян на окупованих землях в роки Другої Світової війни/ А.Б. Пономаренко, Є.П. Юзькова . – Режим доступу: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/27845/6862.pdf?sequence=3&isAllowed=y>.

33. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Потильчак. – К., 1999. – 205 с.
34. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941 —1944 гг.). – М.: Политиздат, 1968. — Том II. – 383 с.
35. Салата О.О. Діяльність літературної інтелігенції в умовах нацистської окупації 1941-1942 роках / О.О. Салата // Синопис: текст, контекст, медіа. – К., 2016. – № 4(16). – С. 1-10.
36. Удовик В. Київська кіностудія в період нацистської окупації (1941–1943) [Електронний ресурс] / В. Удовик. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26399/27-Udovik.pdf?sequence=1>
37. Україна в Другій Світовій війни: збірник німецьких архівних матеріалів / В.М. Косик. – Львів: Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – Том II. – 383 с.
38. Шайкан В. Стан системи судочинства на території Рейхкомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації / В. Шайкан // Нацистський окупаційний режим – 2008. - № 11. – С. 205-210.
39. Шевченко М.Ю. Німецький окупаційний режим в Україні: експозиційне відображення проблеми крізь призму джерел особового походження [Електронний ресурс] / М. Ю. Шевченко, В. А. Гедз // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 135-145. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_5_10.
40. Libraria: архів української періодики онлайн [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://libraria.ua>.

Додаток А

Таблиця № 1

Зразок нового навчального плану, що діяв в школі в період німецької окупації

№ п/п	Назва навчальних дисциплін	I клас		II клас		III клас		IV клас		V клас		VI клас		VII клас	
		НАВЧАЛЬНІ ГОДИНИ													
		Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні	Тижневі	Річні
1.	Закон Божий	2	62	2	62	2	62	2	62	2	62	2	62	2	62
2.	Українська мова	10	310	10	310	8	248	6	186	8	258	7	224	5	155
3.	Німецька мова	–	–	–	–	3	93	3	93	5	155	5	155	5	155
4.	Арифметика	6	186	6	186	5	155	5	155	2	62	–	–	–	–
5.	Алгебра	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6	186	5	155
6.	Природознавство	–	–	–	–	1	31	2	62	4	128	3	93	3	93
7.	Історія України	–	–	–	–	1	31	2	62	3	93	3	93	2	62
8.	Географія	–	–	–	–	1	31	2	62	3	93	2	62	3	93
9.	Співи	1	31	1	31	1	31	–	–	1	31	1	31	1	31
10.	Каліграфія	2	62	2	62	1	31	–	–	–	–	–	–	–	–
11.	Малювання	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31
12.	Фізика	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	93	3	93
13.	Хімія	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	93
14.	Креслення	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	31	1	31
15.	Ручна праця	1	31	1	31	1	31	1	31	–	–	–	–	–	–
16.	Фізкультура	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31	1	31

Джерело: Беркгоф Карел Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою [Електронний ресурс] / Карел Беркгоф. – Режим доступу: <http://history.org.ua/uk?litera=&id=5777>.

Зразки пропагандистких листівок німецької влади присвячені остарбайтерам

Прійшла пошта з України!

Перед полуднем ми прийняли працю трохи раніше, бо стався важлива подія: прийшла пошта з України! Вей дуже зацікавлені, чи немає листа від когось із родичів з України. Яка безмежна радість огортає кожного, коли листоноша і справді витягне для нього листа із своєї великої торби. Ми також підемо додому. Якщо наші родичі живуть на селі, деє далеко від пошти, або з якихось інших причин довго не отримують листів од своїх близьких, що працюють у Німеччині, то вони можуть написати на адресу: die Zentralstelle für die Angehörigen der Ostvölker, Berlin - Charlottenburg, Leibnizstraße 58-62.

Цю адресу треба написати латинськими літерами, щоб її в Німеччині могли прочитати. Лист можна писати й українською мовою та українськими буквами.

6

Прибирання кімнат триває

Ми собі ніколи не уявляли, які добрі в німецьких будинках меблі та різні інші речі, потрібні для культурного життя. Навіть там, де, на думку німців, родина живе бідно, в кімнатах є багато гарних меблів, малюнків, килимів та

7

Прогулянка до міста

З господинею та дітьми Івга Калащук їде підземною залізницею до центру Берліна. Пані Шредер купує різні речі для дітей і при цій нагоді показує Івзі гарне місто. На малюнку Бранденбурзька брама – відзнака столиці Німеччини.

14

У великій крамниці

Пані Шредер зайшла з Івгою та дітьми до великої крамниці й купила для своїх дівчаток теплі светри. Продавальниця показує їм багато краму на вибір.

15

"Нам жити в Німеччині добре!"

Українки, які працюють у німецьких родинах, розповідають про своє життя.

Івга Калащук з Вірменського хутора

Степанида Тихон з Варшківців

Гайна Атаманенко з Житомира

Анна Петренко з Миргорода

Джерело: Пропагандистський буклет "Нам жити в Німеччині добре!"

[Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zabaka.ru/553_nimecka-agitaciya-dlya-ukrainskix-ostarbaiteriv.html

Додаток В

Скан-копія із газети «Голос Дніпра»

ПРО ТЕ, ЩО НАЗАВЖДИ МИНУЛО

Жалюгідна сталінська конституція, про яку так багато «пашкують» жидівські заправила, крім надругованих, мала ще багато надругованих артистів. Для збагачення власних кишень було введено пові драконівські заводи, які забезпечували безкоштовну працю мільйонів українських працелюбиві і бестурботне життя куди обурювачів.

За кожен провину недоведення сталінськими законами людину чекало ув'язнення, висадка, каторжна безконцептна примусова праця, руйнування сім'ї, переслідування родичів і навіть загибок.

В одному Херсоні, порівняно невеличкому місті, існувало п'ять офіційних місць ув'язнення, де постійно каторжною працею вирощували в себе гнию до більшовицької агри злочинці десятки тисяч громадян «вільної» України.

Жахливі примари тюрми, промислової, сільськогосподарської, будівельної, мостобуду та безлічі таємних скляних та казенних садатичної організації вояків, наслідники та злочинці НКВС, назавжди прирвані в пам'яті їх жертв, частина яких, дякуючи переможному рухові німецької армії, звільнилась з ув'язнення.

Тяжко жилося українському населенню під названою конституцією, яка офіційно визнавала українську національність лише по формі, а не по змісту.

Сотні тисяч людей України поклали життям, або довгими роками ув'язнення і висилки за те, що якому-будь жидові захотілося одержати ще більш тепленьке місце в НКВС і він обшукувачував людину в українському цвинізі.

Про те, як судив радянський суд, згадати не варто.

Всі відділи херсонського суду були закладені справами, портфелі слідчих переповнені дописами, заявами, показаннями людей, які на нещасті інших намагалися спасти своєю шкуру.

Але через наругу, які «справдали» без відпочинку, «по-стхановському», проходила лише незначна частина справ. Для забезпечення тероризування існувала безліч таємних «судів», де не існувало адвокатів, свідків і не завжди виснажені обвинувачені — це судотройки НКВС, спеколлегії, спецпарати та інші інвентарні кунки садистів.

Судотройки судили швидко і просто. В окремі кімнати під посиленою вартою встроювали в шеренгу сотню дві заарештованих, а в сусідній кімнаті засідала «тройка» під головуванням начальника місцевого відділу НКВС.

Шеренга арештантів повільно проходила позад стін «тройки», один з членів якої зачитував і записував привілеї затриманого, а начальник НКВС диктував цифри: три, п'ять, три, п'ять... З других дверей заарештованих автоматично вивозили в тюрму, а на другий день їх чекала каторжна праця в колоніях, або висилка на три або п'ять років.

Жителя Дієнка засуджено на 10 років далеких таборів за те, що колись він служив в українському національному війську, а дружину його за те, що колись працювала в товаристві «Провіста».

Вината Сагайтана засадано в далекий Сибір за те, що він розмовляв виключно рідною українською мовою і через те здався підозрілим шовіністом.

Робітника Фридриха Гусера протримали 2 роки в тюрмі під слідством за те, що він ніколи і ніде, що його порадено в шахті через погану організацію охорони праці.

Цей список можна продовжувати до далекого ще кінця.

Про садатичний режим в радянських місцях ув'язнення тяжко згадувати. Особливо заснавали знущань ті, що знаходились під слідством. Заборонялося усе: розмовляти, співати, спати більше 6 годин, за виготовлення з трісок умовних шахтар, або доміно загрозували 3 — 5 або 10 суток карцеру. Карцер в тюрмі — це похоронний ящик з металевих вікон з 95 вірочками, через які розлітали до білизни й скарли в цей цементний міхур, висаючи йому дуги глумливі та один літр води. Часто тюрма з карцерів виносили трупи в'язнів, що вмерли від виснаження, або замерзли. Особливо жахливим був карцер № 8, улаштований під керівництвом начальника режиму Савчука. Жорстокість та зверхність цього вирока важко описати, а зворовий людині важко уявити собі садатичні інгадки профілів. Він разом з своїми колегами Лубицьким, Фоксим, Кравчуком, Жовтником, Безсмертним, Зеленим та іншими обвиняли застосовували надлюдських методів знущання над людинною при допиті. Безневинних людей примушували простояти по 2 — 3 суток на одному місці, і людина падала заперитомленою з розпухлими ногами, згодна підписати

будь-яку звинувачення, яке їй підсовували кати, або тільки присоронити кінцею своїм стражданям. Катування, биття, викручування суглобів, голки, все це було арсеналом методів допиту. Про все це можуть розповісти живі свідки, жоргли, що вивалили на волю, дякуючи приходу Німецької Армії.

Бонгузні тюрменики, бажаючи замінити після себе криваві следи, шри черних пострілах німецьких гармат втекли, розстрілявши немало чесних людей.

Деякі прихвонні катів не витягли втекти, вони залишилися в Херсоні, покховалися. Не втегли втекти саєнет Гмари, буншич начальник 4 участку. Він пристрелив двоє жінок за те, що їх, зобраючи помпори, заховади для себе по пари помидор, бо були голодні. Десь ховались в місті буншич начальник будівельної Доженко, начальник карцеру Кравчук.

Вони залишилися з даремною назвою примовляти і шкодити. Безнайтино. Більшовицькі кати, жидівські прихвонні будуть виявлені, знайдені і за невину пролиту кров — вони розлаяться.

Ф. САПІГА

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ

ГІМН

Ще не вмерла Україна І слава і воля, Ще нам, браття молодії, Уміхнеться доля.

Згляньте наші воріженьки, Як роса на сонці, Запанем і ми, браття, У своїй сторонці.

Душу, тіло ми положим За нашу свободу І покажем, що ми, браття, Козацького роду.

ЗМЕНШЕННЯ М'ЯСНИХ ПАЙКІВ В АНГЛІЇ

В Англії з великою регулярністю зростають ціни на окремі продукти. Так, недавно, за повідомленням лондонського радіо, ціна на фунт баранини підвищена на 1 шилінг.

Це було пояснено тим, що ніби хотіли заохочення селянам, а в дійсності це підвищення ціни означає не що інше, як зменшення пайка, бо в Англії пайки розподіляються не за кількістю, а за ціною. Всяке зростання ціни на м'ясо веде таким чином з необхідністю до зменшення пайка, — але про це англійське радіо умовчує.

НЕДОСТАТНІСТЬ МІСЦЯ ДЛЯ КОРАБЛІВ ЕКСПОРТНОГО СЕКТОРУ

Берлін, 20-го вересня. Англійське службове повідомлення про необхідність ще більше обмеження при наданні місця для кораблів, що

Відкриття кіно в Херсоні

Від понеділка, 22-го вересня 1941 року будуть відбуватися для українського населення міста Херсона, щодня від 2-гої години по полудню в кіно клуб — Шмідта, вул. Сулова ч. 13, кінова вистава «Вікторія — перемога на всіх фронтах». Німецький тижденьний огляд на українській мові. Квитки від 1-ої години біля каси. Вхід безплатний. Треба користися розпорядком служби порядку.

обслуговують експортні потреби, звернуто на себе, як цього і треба було чекати, велику увагу. У господарських колах справляється виказується на те, що це треба розглянути, як певне визнання фактичного впливу німецької морської війни, спрямованої проти Англії. Рішення надавати менше місця для кораблів експортного значення саме тому є особливо значимим, що Англії надзвичайно потрібні всі види експорту.

ЗЕНІТНА АРТИЛЕРІЯ ЗБИЛА ДЕВ'ЯТЬ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ЛІТАКІВ

На пілнчиному відтинку Східного фронту німецькі війська збили в останніх десятих днях зенітною артилерією дев'ять більшовицьких літаків.

ТРАНСПОРТОВЕ БІЛЬШОВИЦЬКЕ СУДНО 10 000 ТОНН ОБ'ЄМУ ЗАТОПЛЕНО В ЧОРНОМУ МОРІ

Німецькі поїтряні сили напали знову успішно для 17-го вересня більшовицького судна на Чорному морі. Близько побережжя затоплено одне найбільш важке транспортне судно об'єму 10 000 тонн. Інше транспортне судно 6 000 тонн об'єму по сильних uszkodженнях боєвыми осталося на місці.

Жителям міста Херсона

Як голова управи м. Херсона передаю через часопис привіт усім жителям міста Херсона.

Українці! Ми діждалися хвилини, коли на згоріщах і руїнах більшовицької імперії визволені хоробрими вояками на наказ Вождя Великої Німеччини Адольфа Гітлера, можемо самі творити нове життя.

Тому що мені доручено провід у цьому новому порядку, визнаю всіх жителів допомогти мені виконати це завдання. Організованою і доцільно організованою працею, твердим послухом новим розпорядкам і рівновагою духу допоможете мені і моїм співробітникам виконати цей великий обов'язок супроти Української Нації.

Привітайте цей наш скромний часопис, який буде зв'язком між нами, як свою рідну дитину. Беріть активну участь в розширенні цього часопису своїми дописами і замітками.

Хай Ваша щоденна й організована праця буде доказом, що ми дозріли до цієї великої хвилини, про яку мріяли наші батьки.

Докажемо, що ми гідні творити нове життя для слави й могутності Української Нації.

Слава Україні!

М. КАЛАЙДА, Голова Управи м. Херсона.

ЗА НАКАЗОМ ГПУ РОЗСТРІЛЯНИЙ ГЕНЕРАЛ БЛЮХЕР

Берлін, 20-го вересня 1941 року. Берлінський вестрний часопис «Ан-Гриф» подає сенсаційне повідомлення про смерть відомого головнокомандуючого червоної армії Далекого Сходу генерала Блюхера. Як відомо, він прийшов до військових розвід літкою пендера подля цього незвичайно популярного радянського верховного командувача. Названий німецький часопис друкує тепер сповіщення Ернста Невогта, якому вдалося втекти з радянського інтернатійного табору в місті Хабаровську. У 1938 році Невогта був надісланий у табір ГПУ, де він зустрівся з визнаними радянськими в'язнями і між ними з генералом Блюхером. За повідомленнями, Блюхер був ще тоді оптимістичний у генеральській формі. Він видавав у вічі кожному ув'язненому своєю фігурою з широкими плечима, своєю швидко характерною

ходою та особливо своїм непрованим обличчям. Кожен бачив, що це був видний в'язень, який перебуваючи в одионому арешті, цілком зберіг міць своїх нервів.

У тієї самій в'язниці перебували жінка та дити генерала. Знущання з жінки Блюхера не примусли генерала зробити ті визнання, яких чекало ГПУ. Тоді в березні він був розстріляний в лісі, недалеко від табору. Кавотту з іншими в'язнями часто проводили нове місто Блюхера в лісі. І жінка Блюхера також була забита за наказом ГПУ, а доля його дити невідома.

Безумовно, напевне сповіщення викликає великий інтерес, бо воно перше каже деяке світло на долю генерала Блюхера. Особливо цікаве це сповіщення ще тому, що в'язням рідко вдається вийти на свободу з таборів ГПУ.

Джерело: Libraria: архів української періодики онлайн [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://libraria.ua/numbers/222/5727/.

Додаток Г

Скан-копія із газети «Новий шлях»

584 Чуб 1556а 584 HPS

ціна 30 коп.

НОВИЙ ШЛЯХ

Газета Остерської Районової Управи

Рік 2. Остер, четвер, 1 січня 1942 р. 41 (22)

З НОВИМ ЩАСЛИВИМ 1942 РОКОМ!

Привіт з Новим Роком Німецькій Армії — визволительниці!

Вам, герої-переможці, сини великого німецького народу, Вам, хоробрі воїни, гарячий український привіт з Новим 1942 роком!

Україна глибоко вдячна німецькому народу і його вождю **Адольфу Гітлеру** за визволення, і в подяку за це буде віддано працювати, щоб постачати бойову Німецьку Армію всім потрібним.

Україна повністю засіє свої ниви, засадить гори, догляне сади, розвине тваринництво, відбудує промисловість і всім цим поділиться з Вами, герої-воїни.

Кращі сини України стануть свідомо під знаменем **світового походу**, під знаменем вождя **Нової Європи** і пліч-о-пліч з європейською армією піде на

остаточний бій з паліями війни—черчілями, Рузвельтами, сталініми.

Україна твердо вірить, що 1942 рік—це рік остаточної загибелі большевизму, що це рік повної перемоги західних держав над світовим жидівством, над паліями війни—Великобританією, Америкою.

Україна знає, що мир, спокій, культуру і щасливе життя їй принесла на своїх багнетях Німеччина і цього ніколи не забуде.

Хай живе вічна дружба народів Європи!

Хай живе великий німецький народ з вождем Адольфом Гітлером!

Слава Німецькій Армії—визволительниці.

З НОВИМ РОКОМ,
збільшене селянство, читачі та кореспонденти!

Вічнорічне життя безупинно тече під сонцем; роки змінюють роки, проходять віки, тисячоліття, відбуваються історичні події, люди змінюють людей... Історія нотує на своїх сторінках все.

1941 рік зійшов зі сцени життя, але знаменні події цього року залишаються навки.

1941 рік приніс Україні визволення спід гніту большевизму і дружбу Великонімеччини.

Що несе 1942 рік Європі, нам?

Нам несе волю, щасливе життя і остаточною загибелю кровожерливому большевизму, світовому жидівству.

1942 рік несе цілковиту перемогу Німеччини над паліями війни—Сталінін, Черчілем, Рузвельтом.

Адольф Гітлер поведе край поневолено всіх трудящих народів Європи. Адольф Гітлер несе соціально справедливість поневоленим народам.

Вся Європа впізнала правду і пішла разом з фюрером, **Адольфом Гітлером.**

Навіть народи, які раніше вороже ставилися до Німеччини, пліч-о-пліч ідуть разом проти ворога людства, проти большевизму.

Вождь німецького народу, вождь нової Європи поставив питання про створення Європи вільної, щас-

Запеклі бої на Східному фронті продовжуються

Головна квартира Фюрера, 28 грудня 1941 року
Верховне Командування Збройних Сил повідомляє:

На південному відтинку Східного фронту ворог, прорвавши в деяких місцях наші позиції, був відкинутий могутніми контратаками.

Німецькі, італійські та словацькі частини так само, як і утворена з датських, німецьких, фінських, фламандських, нідерландських та норвезьких добровільців з'єднана СС дивізія «Вікінг», знову відзначились у боях.

На середньому відтинку Східного фронту були зупинені в запеклих боях сильні ворожі атаки.

Більш слабкі атаки противника на північній ділянці фронту також були відбиті.

Військово-повітряні сили на всіх ділянках фронту підтримували бої наземних військ, роблячи успішні нальоти на вихідні положення, тилові споруди і заміські ворога.

У Керченській протоці продовжувались атаки сильних з'єднань бомбовозів і пілкуючих бомбардувальників на ворожі судна.

На Східному фронті оборонні бої (відбиваючі атаки) продовжуються з неослабленою запеклістю. Біля Ленінграда було зроблено п'ять попадань на советський літак.

Під час поновлених повітряних атак на ворожі оборонні військових частин та суден у Керченській протоці потоплено один транспорт та пошкоджено 6 інших транспортів та багато менших суден.

У Північній Африці ворог виступив проти німецько-італійських позицій у районі Агедабна. Під час успішної контратаки було знищено 58 британських бронетанків і велику кількість бронемашин та автомашин.

У Кіренській було бомбардовано аеродроми та скуп-

вальників на ворожі судна. Було потоплено 3 транспортні миски. 2800 рбт та пошкоджено канонерку та 4 інших судна.

На англійському східному узбережжі літаки потопили в ніч на 28 грудня одне торговельне судно миски. 6000 рбт.

Британські військово-морські сили зробили спробу висадити десант у двох віддалених пунктах норвезького узбережжя. Після недовготривалого жорстокого бою з місцевими воєнними патрулями та військово-морським флотом британські десанти були відкинуті. Вони повернулися на свої судна.

Німецькі літаки потопили з того з'єднання військових суден, що тікали,— броніований катер і пошкодили крейсер та ще один броніований катер.

В повітряних боях та земній артилерією було збито 10 ворожих бомбардувальників.

При наближенні ворога німецьке сторожеве судно,

«Фен» було атаковане багатьма британськими бомбардувальниками. Сторожеве судно збило ворожий літак, а потім під вогнем британського крейсера та багатьох броніованих катерів загинуло в героїчній боротьбі.

На декілька норвезьких торговельних суден, що мирно плили впродовж берега, напали англійці й потопили їх.

У Північній Африці були відбиті атаки англійців проти німецько-італійських позицій. З'єднання німецьких військово-повітряних сил зробили успішні атаки на англійські аеродроми, автоколони та табори в Кіренській.

Під час нальотів на аеродроми та портові споруди на острові Мальта німецькі винищувачі збили три англійських літаки.

Британські бомбардувальники останньої ночі зробили наліт на Західно Німеччину. Серед населення є втрати вбитими та пораненими.

Головна квартира Фюрера, 29 грудня 1941 року
Верховне Командування Збройних Сил повідомляє:

Німецькі пілоти потопили в водах на північ від Тобрука німецькі бомбардувальники екшуну багато бомб на англійській броніований корабель і торговельне судно, яке плало під ковном.

Німецький пілоти човен увірх від Марса-Матрух атакував військовий під ковном караван суден — потопив 2 британських транспортні миски, 3000 рбт. і пошкодив торговельно другий корабель.

На острові Мальта німецькі літаки вночі успішно атакували англійські аеродроми та портові споруди.

Британські бомбардувальники зробили в ніч на 29 грудня нальоти на західно Німеччину та північне узбережжя. Цивільне насе-

лення військ противника, понесло втрати вбитими та пораненими. 9 з атакуючих британських бомбардувальників було збито. Ще один англійський літак було збито під час спроби нальоту вдень на окупований об'єкт.

У боях за останні дні виключно відзначились оберлейтенант Мюгге, як начальник одного пішого батальйону. 8 дуже слабкими силами штабу свого батальйону він за своїм власним рішенням відкинув ворога, що прорвався значно більшими силами, взяв одну з зайнятих противником місцевостей і утримав її, не зважаючи на сильні подальші атаки. Фюрер нагородив оберлейтенанта **Мюгге** лицарським **орденом За-лізного Хреста.**

Бої тривають

ми втратами для останнього. Москва знову зазнала нового важкого бомбардування.

В Севастополі досягнуто влучних попадань у бункери, артилерійські позиції і зенітні батареї. У північній частині фронту сильно бомбардовано Мурманську залізницю.

Додаток Е

Адміністративний поділ Райхкомісаріату «Україна»

Джерело: Райхкомісаріату «Україна» [Електронний ресурс] –
<https://uk.wikipedia.org/wiki>